

„AZ ISKOLA A NÉPÉ LETT!”¹ Iskolaállamosítás Baranya vármegyében (1948–1950)

„A közoktatás demokratikus átszervezése második honfoglalás.”²
Kéthly Anna

A magyar kormány második világháborút követő iskolapolitikai, oktatásirányítási hozzáállását, illetve annak három év alatt bekövetkezett száznolcvan fokos fordulatát az alábbiakban érzékelhetjük. Bereczky Albert református lelkész, gróf Teleki Géza, az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere idején politikai államtitkár, egyben a miniszter állandó helyettese, 1945-ben még ezt írta: „Olyan történelmi értékeink az egyházi iskolák, amikre vigyáznunk kell, mint a szemünk fényére.” Kifejtette, hogy nem csak történelmi és elvi okok állnak a felekezeti iskolák fenntartásának szükségességében, hanem anyagi okok is. Úgy vélte, hogy az a helyes út, ha az állam fokozottan támogatja az egyházakat iskoláik fenntartásában. Az államnak és az iskolának is ez a jobb.³ A „fordulat évében”, 1948-ban⁴ azonban már a hatalom birtokába jutott baloldali politikai erők nem túrték tovább az iskolai oktatás és nevelés vallási-világnézeti pluralizmusát. Az 1948-as retorika szerint az addig fennálló „népellenes iskolarendszert a demokráciának természetesen el kell tüntetni”.⁵

Az államhatalom felekezeteket ellehetetlenítő, a társadalomban betöltött szerepüket minimálisra csökkentő tevékenysége már 1945-ben megkezdődött. A földreform következtében az egyházak elvesztették azokat a földbirtokaikat, melyek az iskolafenntartás költségeinek nagyobb részét fedezték. Mivel az elvesztett földekért kárpótlást nem kaptak, a felekezeti iskolák a növekvő államsegélyek révén egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek az őket ellenőrző, felügyelő államtól. Mégis „felvették a kesztyűt”. A két fél között az iskolákért vívott háború főbb küzdelmei a különböző fenntartású (községi, felekezeti) iskolák kötelező együttműködése, a

¹ A szülői értekezletek vezérfonala. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BaML), Sásdi Állami Általános Iskola iratai (a továbbiakban: VIII. 282.), Iktatott iratok, 64/1948.

² Köznevelés, 1945. 1–2. sz. 2.

³ Köznevelés, 1945. 8. sz. 1–3.

⁴ Június 12-én a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesült, és az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) nevet vette fel, az új párt vezetője Rákosi Mátyás lett.

⁵ A szülői értekezletek vezérfonala. MNL BaML VIII. 282. Iktatott iratok, 64/1948.

hittan fakultatív tantárggyá tétele, a latin mint „urizáló” nyelv eltörlése, az egységes állami tankönyvek bevezetése kapcsán bontakoztak ki. Az egyházak egységes ellenállása és széles társadalmi támogatottságuk láttán az állam többször is visszavonulót fűjt, látszólagosan engedett terveiből. Az ún. „kékcédulás” választásokat követően ugyanakkor a „letisztult politikai helyzet” lehetővé tette a szovjet hadsereg támogatását is maga mögött tudó Magyar Kommunista Párt számára, hogy beindítsa a minden ellenzéki magatartást eltaposó gőzhengert. A felszínen az egyházakkal megegyezni kívánó szerepben tetszelgő kormányzat valójában saját akaratát kényszerítette rá a „tárgyalópartnereire”. Elsődleges célja a Magyar Köztársaság, és legfőbb vívmányainak (földreform, államosítások) elismertetése volt az egyházakkal. Az egyeztetések a sajtópropagandával párhuzamosan 1948 februárjától indultak meg. A háttérben – a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban (VKM), pártgyűléseken – azonban már sorra készültek az iskolák államosításával kapcsolatos tervezetek, javaslatok. A kormánypropaganda az iskolákban felmerült nehézségeket a felekezetek nyakába varrta. Hirdették és sulykolták, hogy az egyház palástja mögött megbúvó reakció meg akarja akadályozni a paraszt- és munkásszármazású gyermekek kulturális felemelkedését, a falusi népeség szellemi elmaradottságának felszámolását.

A katolikus egyház – az államosítás főként őket érintette, lévén a felekezeti iskolák nagyobb része katolikus fenntartású volt⁶ – válaszlépésként többek között a templomokban védte meg állásait, illetve a papok lakosság körében kifejtett térítő-felvilágosító munkájára támaszkodott.⁷ Iskoláikba rendre érkeztek az egyházi főhatóságok levelei, rendeletei, utasításai. A Miasszonyunk női kanonokrend pécsi polgári leányiskolájának iratanyagában olvashatjuk Mindszenty József bíboros hercegprímás 1948. május 8-án kiadott rendeletét, amelyben közölte a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság hatáskörébe tartozó valamennyi iskola igazgatójával, hogy a tanári testületek tagjai az egyházi iskolák államosításának kérdésével foglalkozó gyűléseken vagy az Egyház jogait súlyosan sértő tevékenységekben nem vehetnek részt.⁸ A Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége (KSZVSZ) 1948. Úrnapján⁹ kelt levelében tájékoztatta a szülőtestvéreket azokról a szükségesnek látott és megtett lépésekről, melyeket a katolikus iskolák államosítása kérdésének napirendről tör-

⁶ Egy 1948. szeptemberi tanfelügyelői statisztikai kimutatás adatai alapján Baranya vármegyében az általános és népiskolák 63%-a római katolikus volt az államosítást megelőzően. MNL BaML, Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai (a továbbiakban: VI. 502.), Tanfelügyelői statisztikai kimutatások, 3929/1948.

⁷ Erről természetesen jegyzőkönyvek, feljegyzések készültek. Például az MDP megyei bizottságának címzett *Jelentés a klerikális reakció mesterkedéséről* az MDP németbolyi körzeti titkárságáról érkezett jelentés. MNL BaML, MDP Baranya Megyei Bizottsága iratai (a továbbiakban: XXXV. 36. 2. 60.), Az iskolák államosításának követelése a mohácsi járásban, 1948.

⁸ MNL BaML, Miasszonyunk Rend (R. K.) Polgári Leányiskolája iratai (a továbbiakban: VIII. 102.), Iktatott iratok, 396/1947–1948.

⁹ 1948. május 27.

ténő levétele érdekében foganatosítottak. „Szövetségünk kereteiben tömörült katolikus szülő társadalom megmozdulása mutatja, hogy szülőtestvéreink milyen ropant felelősséggel érzik a hitvallásos iskolák melletti kiállás nagy kötelességét.” A szervezet kötelességeként fogalmazták meg, hogy a katolikus szülőket és a szövetség hatósugarába vonható helyi katolikus társadalmat állandó felvilágosítással tájékoztassák a kérdés mindenkori állapotáról, és erősítsék a kitartó küzdelem folytatására. Megjegyzi a tájékoztató, hogy a hitvallásos iskolák fennállása és fenntartása ellen folytatott hírverés nem válogatós az eszközeiben, a hétmillió katolikus véleményének kifejtésére azonban a KSZVSZ-nek „semminémű rádió és sajtó lehetősége nincs”. Kérték a katolikus szülőtestvéreket, hogy támogassák a katolikus nevelőket a kísértésekkel, meggyőzni igyekvésekkel és erőszakos fogásokkal szemben.¹⁰

Az iskolák államosítását a nyilvánosság előtt Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1948. május 15-i sajtótájékoztatóján jelentette be.¹¹ Ekkor tudatta, hogy a felekezeti iskolák pedagógusait állami státuszba veszik át, felemelik bérüket, valamint kiemelte, hogy a kötelező hitoktatást megmarad. Elhangzott: „a legnagyobb megértést fogjuk tanúsítani a történelmi tradícióval rendelkező szerzetesi iskolák, kollégiumok felekezeti jellegének megőrzésére vonatkozóan.”

Ekkortól felgyorsultak az események. A hónap második felében megyeszerte az iskolaállamosítást követelő gyűléseket kellett szervezni. A községekben népgyűlésekre, rendkívüli képviselő-testületi ülésekre, pártok, népi szervek (Nemzeti Bizottság, DÉFOSZ,¹² UFOSZ,¹³ FÉKOSZ¹⁴ stb.) gyűléseire került sor. Az egyes községek pedagógusai, valamint a gyári munkások is az államosítás mellett foglaltak állást. Ezekben a gyűléseken egyéb követelések is megfogalmazódtak. Példaként említem, hogy Komló, Mánfa, Budafa, Mecsekfalva, Mecsekjánosi, Mecsekpölöske, Liget, Magyarszék, Magyaregregy, Kárász, Vékény, Szászvár, Császa, Máza, Váralja, Nagymányok községek pedagógusai aktívgyűléseiken az egyes egyházi funkcionáriusok által a gyerekekkel, szülőkkel, és tanítókkal szemben alkalmazott „terrorisztikus módszerek” megszüntetését sürgették. A Sopiana Gépgyár és Vasöntöde szellemi és fizikai dolgozói az iskolák államosításán túl egyenesen Mindszenty József hercegprímásnak az egyház éléről való eltávolítását követelték. A sásdi járásban megdöbbentő módon az egyes községek (Komló, Pécsbudafa, Mánfa, Mecsekfalva, Mecsekpölöske, Liget) katolikus lakói tiltakoztak „a klerikális reakció nép- és nemzetellenes magatartása, valamint a felekezeti iskolák demokráciaellenes tanítási és oktatási módszere ellen”.¹⁵ A lakosság „meggyőzése” sikeres volt tehát.

¹⁰ MNL BaML, Miasszonyunk Rend Pécsi Rendháza iratai (a továbbiakban: XII. 8. 18. tétel), Iktatott iratok. 40/1948.

¹¹ *Dunántúli Napló*, 1948. 111. sz. 1.

¹² DÉFOSZ = Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége

¹³ UFOSZ = Újonnan Földhöz Juttatottak Országos Szövetsége

¹⁴ FÉKOSZ = Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége

¹⁵ MNL BaML XXXV. 36. 2. 60. Az iskolák államosításának követelése a sásdi járásban, 1948.

1948. június 13-án (tehát még az államosítási törvény megszületése előtt) kormányrendelet született a nem állami kézben lévő óvodák, iskolák és a velük összefüggésben lévő tanulóotthonok épületeinek, berendezéseinek, felszerelésének, és az intézmények fenntartását szolgáló egyéb vagyonok zár alá vétele tárgyában. Az intézkedés az 1948. január 1-i leltár szerinti állapot fenntartását mondta ki. A leltárban feltüntetett vagyontárgyakat ezt követően elidegeníteni nem lehetett. A rendelet megszegése egy évig terjedő fogház, vagy öt évig terjedő börtönbüntetést vonhatott maga után. Amennyiben az intézetek 1948. január 1-i leltárral nem rendelkeztek, úgy azt sürgősen el kellett készíteni.¹⁶

1948. június 16-án végül az Országgyűlés elfogadta az 1948. évi XXXIII. törvénycikket, amely kimondta, hogy a nem állami iskolák és a velük összefüggő tanulóotthonok, kisdédóvodák fenntartását – a kizárólag egyházi célokat szolgáló tanintézetek (hittudományi főiskola, diakónus- és diakonisszaképző stb.) kivételével – az állam veszi át, ezen intézmények tanítóit, tanárait és óvónőit pedig állami alkalmazottakká minősítik át. A törvény 3. §-a szerint az állami fenntartás alá kerülő intézmények épülete, berendezése, felszerelése és a fenntartásukat szolgáló egyéb vagyona (tanítói föld, lakás, stb.), közművelődési célvagyonként állami tulajdonba került.¹⁷ A 8000/1948. VKM számú végrehajtási rendelet szerint a törvény rendelkezése alá esett a VKM felügyelete alatt álló vallásfelekezeti, községi, társulati (egyesületi), érdekeltségi és magán jogakadémia, polgári iskolai tanárképző főiskola, gimnázium, tanító-, tanítónő-, óvónőképző intézet, líceum, polgári iskola, általános iskola és népiskola, valamint gyógypedagógiai intézet, hacsak a kormány kivételt nem állapított meg. A törvény azokra a tanulóotthonokra is vonatkozott, amelyekben a tanulók többsége általános vagy középiskolába járt. Az állam nem vette át a kizárólag egyházi célokat szolgáló tanintézeteket és a keresztényi szeretet gyakorlására létesített intézményeket (pl. szeretetotthon, árvaház, nevelőintézet). Az állam használatába kellett adni az iskola vagy tanulóotthon épületét, illetőleg az iskolát/tanulóotthont magába foglaló épületnek az iskola/tanulóotthon céljára szolgáló részét, telkét, gyakorlóterületét, mintagazdaságát, sportpályáját, sporttelepét.

Ha az állami tulajdonba került épületet vagy helyiséget nem pusztán tanítás céljára, hanem más célra is (istentisztelet, lelkészi hivatal, egyházközségi ülésterem, ifjúsági egyesületi ülésterem stb.) használták, ezt a használatot az addigi módon továbbra is biztosítani kellett mindaddig, amíg egyéb elhelyezésről gondoskodás nem történik.

Nem tartoztak az iskolai és tanulóotthoni felszerelés alá a kegyeleti célokat szolgáló képek, szobrok vagy egyéb emléktárgyak (pl. szentképek, vallási tárgyú szobrok). Ez utóbbiakat az iskolafenntartó jogosult volt elvinni. Ugyanez vonatkozott az alkalmazottak és tanulók magántulajdonaira, az egyházi célokat szolgáló helyi-

¹⁶ 6500/1948. Korm. számú rendelet. MNL BaML, Pécs város polgármesterének iratai (a továbbiakban: IV. 1407. c.), VII. (Jogügyi) ügyosztály iratai, VII-18-42134/1948.

¹⁷ Köznevelés, 1948. 12. sz. melléklet, 4.

ségek berendezéseire, illetve a nem iskolai célt szolgáló gyűjteményre vagy könyvtárra, stb. Az 1948. július 1-jén megjelent rendelet rendelkezéseit 1948. június 16-ig visszamenőleg kellett alkalmazni.¹⁸

Az államosítási törvénnyel kapcsolatos közhangulat felmérésére, illetve befolyásolására bizalmas rendelet mondta ki, hogy augusztus 29., 30. vagy 31-én valamennyi iskolában szülői értekezletet kell tartani. Ezeket tájékoztatni kellett a széles közvéleményt „a népi demokráciánk életében végbement arról a sorsdöntő és történelmi eseményről, amit az 1948. évi XXXIII. tc. jelent az egész magyar nép számára.” A szülői értekezleten tisztázni kellett, miszerint nem a magyar kormányon és felelős szervein múlott, hogy a volt felekezeti iskolákban a szerzetesek és az apácák a következő iskolai évben nem tanítanak. A minisztérium kiváló tanárok és tanítók áthelyezésével biztosította a volt szerzetesi iskolákban is a tanítás megindulását. Az oktatás színvonalát illetően a rendelet kihangsúlyozta az új, színvonalas, olcsó, szakszerű és minden tanuló számára egységes tankönyvek jelentőségét. Az értekezlet anyagát minden iskola számára külön megküldte a minisztérium. Az igazgatók kötelesek voltak e vezérfonal szerint megtartani a szülői értekezleteket, melyek időpontját közölni kellett a tankerületi főigazgatóval, a tanfelügyelővel, a közigazgatási hatóságokkal, a népi szervekkel (NB,¹⁹ MPSZSZ,²⁰ MNDSZ,²¹ UFOSZ, FÉKOSZ) és a pártokkal (!) is, hogy azok is képviseltethessék magukat. Kiemelten figyelték az államosított szerzetesi iskolákban tartandó szülői értekezleteket. Megfigyelők lehettek a hivatali beosztottakon kívül a megbízható és erre a szolgálatra alkalmas pedagógusok is, akiknek a megfigyelésekről jelentést kellett írniuk.²²

Az értekezleten a szülőket biztosítani kellett arról, hogy a hitoktatás az államosított iskolákban továbbra is kötelező lesz, a kereszt változatlanul az iskolák termeiben marad, a felekezeti tanítókat az állam kivétel nélkül átveszi. Ismertetni kellett, hogy pár nappal a törvény megszavazása után az állam és a társadalmi szervezetek hozzáláttak az iskolák újjáépítéséhez, a berendezések és felszerelések kiegészítéséhez. A *Dolgozók az iskoláért* mozgalom célja az volt, hogy a tanév szeptemberben minden iskolában meginduljon. Ezt a munkát száz év mulasztásának jóvátételeként kellett feltüntetni. Igaztalanul „elmaradt” azonban a tanítás-oktatás problémáinak kifejtése során az a tény, hogy a második világháború pusztításai, de főként a katonai igénybevétel következtében az iskolaépületek súlyos károkat szenvedtek. Az iskolák felszerelése, bútora, könyvtári könyvei és szertári anyagai, az irattárak egy része tönkrement, elveszett. A legsúlyosabb háborús károk Baranya vármegyében a Dráva menti településeket érintették. Volt község, ahol az egyházi épületek 100%-a elpusztult.²³ A

¹⁸ Köznevelés, 1948. 13. sz. 118–120.

¹⁹ NB = Nemzeti Bizottság

²⁰ MPSZSZ = Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete

²¹ MNDSZ = Magyar Nők Demokratikus Szövetsége

²² MNL BaML, VI. 502. Iktatott iratok. 3467/1948.

²³ Bernics Ferenc: *Közoktatás és tanügyigazgatás Baranya megyében 1945–1985*. Pécs, 1989, 43.

drávaszabolcsi, drávapalkonyai új iskola, a drávacsehi régi iskola épülete a hadműveletek során olyan súlyos károkat szenvedett, hogy azokat használni nem lehetett, ez utóbbi az 1945. márciusi harcokban összedőlt.²⁴ A helyzetet súlyosbította, hogy több iskolában tüzelőhiány miatt szünetelt az oktatás. Jelentős volt a tanítóihiány.²⁵ A Baranya vármegyét kiemelten érintő, a magyarországi német kitelepítések, a felvidéki magyar, valamint a csángó és a bukovinai székely betelepítések következtében az iskolaköteles tanulók és a tanítók száma, vallási megoszlása még 1948-ban is változott. Ezenkívül nem esett szó az egyházaktól 1945-ben kárpótlás nélkül elvett földbirtokokról sem, melyek bevételei a felekezeti iskolák fenntartásának és fejlesztésének költségeit is részben fedezték volna.

Ami a sajtóban folyamatosan beharangozott (valójában meg nem történt) meg egyezéseket illeti, hosszú, meggyőzéssel és fenyegetésekkel tarkított tárgyalásokat követően a Magyar Köztársaság kormánya és a magyarországi református egyház zsinati tanácsa az állam és egyház közötti viszony kérdésének „mindkét részről óhajtott békességes és helyes rendezése céljából” 1948. október 7-én megállapodást kötött. Ez kimondta, hogy a Magyar Köztársaság kormánya elismeri és biztosítja a vallásgyakorlás teljes szabadságát. A 3. § értelmében a kormány „*megengedi, hogy az egyház mindenütt, ahol szüksége mutatkozik, az állami iskolák tantermeit és egyéb erre alkalmas helyiségeit is a tanítás szabályszerű idején kívül az iskolai hatósággal való megegyezés szerint és az átengedés folytán esetleg felmerült károk megtérítési kötelezettsége mellett istentiszteletek, vasárnapi iskola, bibliaórák, énekkari és egyéb vallásos és egyházi összejövetelek és gyűlések céljára, díjmentesen használhassa mindaddig, amíg az egyházközségek e célra szolgáló más épületekről gondoskodni tudnak.*” Az egyezmény 7. § c) pontja szerint a kántortanítói javadalomnak a kántori feladatokért járó földilletménye az egyház tulajdonában maradt. Az e) pontban pedig az állam hozzájárult ahhoz, hogy a legerősebb történelmi hagyományokkal rendelkező református kollégiumok (a sárospataki, debreceni, pápai), illetve a budapesti Lónyai utcai református gimnázium továbbra is egyházi iskolák maradjanak.²⁶ Az evangélikus egyház zsinata – szintén komoly nyomás hatására – december 14-én kötötte meg a fenti szöveggel megegyező tartalmú megállapodást. A felekezet a budapesti VII. kerületi evangélikus gimnáziumot és a IV. kerületi Deák téri evangélikus leánygimnáziumot tarthatta meg.²⁷ A „mindent vagy semmit” elvet valló Mindszenty hercegprímás vezette katolikus egyházzal, bár informális tárgyalásokat folytatott az államhatalommal, megegyezés nem született. Ha az egyes egyházak egymástól eltérő stratégiáját nézzük, megállapíthatjuk, hogy a korabeli kommunista hatalom beren-

²⁴ MNL BaML VI. 502. Iktatott iratok, 1106/1945.

²⁵ Az 1946. április 1-i adatok szerint Baranya vármegye 761 tanítója közül 84 hadifogoly volt, 7 Nyugatra távozott, és 47 tanító nem kapta meg a tanítás megkezdéséhez szükséges leigazolását. *Köznevelés*, 1946. 12. sz. 3.

²⁶ *Magyar Közlöny Hivatalos Lap*, 1948. 227. sz. 2–3.

²⁷ *Magyar Közlöny Hivatalos Lap*, 1948. 276. sz. 2–3.

dezkedése és mindent maga alá gyűrni igyekvő uralkodása csak a megsemmisítés válfajai között hagyott választást.²⁸ A végeredmény ugyanaz volt.

Az államosítás gyakorlati szakaszába lépve, az 1948. augusztus 31-én kelt VKM-rendelet mondta ki, hogy az intézmények igazgatói, illetve vezetői mint felelős számadók a vezetésük alatt álló intézmények ingó- és ingatlanvagyonának nyilvántartását a lehető leghamarabb készítsék el. Erre a feladatra háromtagú bizottságokat kellett alakítani. A törzskönyv és nyilvántartás egy-egy példányát okmányokkal együtt, egy-egy példányát pedig okmányok nélkül a VKM Elnöki D. ügyosztályához kellett felterjeszteni. A beszerzendő, elkészítendő okmányok a következők voltak: az ingatlan telekkönyvi kivonata, kataszteri birtokíve, helyszínrajza, a fő- és melléképületek alaprajzai, a főépület homlokzatrajza, az ingatlan részletes leírása, a telek, a fő- és melléképületek, beépített művek becsértékét és évi hasznóértékét igazoló helyhatósági bizonylat, az ingatlanok megszerzésére vonatkozó szerződések, juttatások hiteles másolatai.²⁹

Az államosítás lebonyolításának végső teendőit a 2700/1949. eln. számú és 1223-Á/4/1949. III. VKM számú rendelettel kiküldött kéttagú államosítási bizottságok intézték. Szabó Károly tankerületi főigazgató, egyben a Megyei Iskola Bizottság (MIB) elnökének 1949. december 28-án kelt tájékoztató jelentéséből a következő információkhoz juthatunk. A kéttagú államosítási bizottságok 1949. november 28-án kezdték meg érdemi munkájukat Baranya vármegyében. December 13-ig csak egy bizottság működött, melynek tagjai dr. Cserdi Ferenc tanügyi segédtitkár és Orsós László gimnáziumi tanár voltak. Ezt követően két bizottság folytatta a munkát: az I. számú bizottság tagjai Orsós László és Kresz József állami tanító, a II. bizottság tagjai dr. Cserdi Ferenc és Szilágyi Géza állami tanító voltak. A végzett munkát a MIB felülbírálhatta. 1949. december 28-ig a bizottságok összesen 55 épületet, 8 épületrészt (tantermet), 114 kataszteri hold 534 négyszögöl földet vettek állami tulajdonba. A jelentés megjegyzi: földingatlan azért került viszonylag kis mennyiségben állami tulajdonba, mert a tárgyalás alá vont iskolák nagy része református jellegű volt, és a szétválaszthatatlan kántortanítói földek az egyezmény értelmében egyházi tulajdonban maradtak. A munkálatok rendjét zavaró problémák csak kis számban történtek. Nehézséget jelentett az a körülmény, hogy a siklósi járásbíróóság mint telekkönyvi hatóság a kért telekkönyvi kivonatokat sok esetben csak késve, vagy egyáltalán nem küldte meg. Ilyen esetekben a nem mindig pontos kataszteri birtokívek alapján kellett határozni. Politikai

²⁸ Bár Balogh Margit a katolikus egyházon belüli két út, a Mindszenty József bíboros („[ellen]állva”), illetve Czapik Gyula egri érsek („térdre ereszkedve”) kapcsán fogalmazta meg a fenti megállapítást, úgy gondolom, a megfogalmazás találó az egyes egyházak eltérő útjára is. Balogh Margit: *Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban.* In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948.* Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2008, Budapest, 2008, 99.

²⁹ *Köznevelés*, 1948. 17. sz. 154. 10 932/1948. VKM rendelet. Baranya megye iskoláinak összegyűjtött anyagát lásd: MNL BaML Baranya megyei iskolák államosításával kapcsolatos iratok (XV. 67.).

vonalon súlyosabb nehézség nem mutatkozott. A volt iskolafenntartók magatartását jellemzően említi meg a jelentés Molnár József görcsönyi plébános nyilatkozatát, miszerint az eljárás már befejezett tényeket rögzít. Vejtiben olyan rémhírek előzték meg a bizottság megérkezését, melyek szerint január 1-től az istentisztelet tilos lesz. A református lelkész „izgékony embernek” említi. A református lakosság általában a tantermek vallásos célból való további átengedésének engedélyezését kérte. A reggeli iskolai áhítatok megszüntetését azonban minden különösebb észrevétel nélkül tudomásul vették. A jelentés szerint a református presbitériumokban politikailag megbízhatatlan elemek befolyását állapították meg (Kisszentmártonban például az egyik hangadó presbiter előzetesen csendőr volt), ami annak is tulajdonítható – említi a beszámoló –, hogy a kulákok jelentékeny része református. Az irat ismerteti, hogy a katolikus plébánosok a jegyzőkönyvek aláírását általában azzal a hivatkozással tagadták meg, hogy egyházi főhatóságuk részéről a jegyzőkönyv aláírására nincs felhatalmazásuk. Akadtak kivételek is: Márigyűdön a plébános a jegyzőkönyvet minden nehézség nélkül aláírta, Kisdéren a helyettes községi bíró vonatkozott az aláírással, végül a bizottság figyelmeztetésére és a plébános rábeszélésére aláírta. A felmerült problémák megoldásánál a bizottságok higgadtan, de határozottan jártak el. Erre is látunk példát: Sámodon, mikor a bizottság a tanulók részére rendezett reggeli iskolai könyörgések további megtartásához nem járult hozzá, a presbitérium egyik tagja megjegyezte: *„úgy látszik, már a vallást is ki akarják tiltani az iskolából.”* A bizottság azonban felvilágosította a jelenlévőket arról, hogy a szabad vallásgyakorlatot az alkotmány biztosítja, és az állam az egyházak iránti előzékenységének a megegyezések megkötésével adta tanújelét. A fenti intézkedés azt a célt szolgálja csupán – hangzott el –, hogy el lehessen kerülni minden félreértést az iskola jellegét illetően. A bizottságok kezdetben figyelembe vették az addig fennállt általános szokást, valamint a református községek közhangulatát, és hozzájárultak, hogy a volt református iskoláknál a tanterem heti egy alkalommal vallásos est, december, január, február hónapokban pedig istentisztelet céljára a tanítási időn kívül felhasználható legyen. A bizottság ilyen irányú döntéseit azonban a MIB csak olyan községek esetén hagyta jóvá, amelyekben nem volt református templom.³⁰ A párttitkárok tevékenységével nem volt megelégedve a tankerületi főigazgató. Problémaként említette, hogy egyes községekben (Kórós, Kisszentmárton, Besence) nincs helyi párttitkár. Általában a helyi párttitkárok tárgyalásokon való passzív hozzáállását sérelmezte a jelentés. A főigazgató javasolta a reakció részéről történő hangulatkeltés ellensúlyozására a lakosság felvilágosítását a bizottságok munkájával kapcsolatban. Ajánlotta, hogy a helyi párttitkárok mutassanak rá a hangulatkeltések mögött húzódó „kulák érdekekre”. Megjegyezte, hogy aktívabb közreműködést csak a diósvizlói, beremendi és a vajszlói párttitkár tanúsított. Nem volt megoldott mindenhol az iskolaépület kérdése. Kovácshidán és Baranyahídvégen a református lel-

³⁰ A későbbiekben látni fogjuk, hogy a fenti ügyben a kéttagú bizottságok a MIB állásfoglalásának megfelelően, szigorúbban jártak el.

kész lakásában folyt az oktatás. Itt a bizottság az iskolának ideiglenesen más helyiségben történő elhelyezését és az ötéves terv keretében új iskolaépület létesítését javasolta. Adorjason, Tésenfán, Márfán, Túronyban, Besencén, Lúzsokon és Csarnótán az iskola tanterme továbbra is a lelkészi lakással közös telken volt elhelyezve, amely állapotot meg kellett szüntetni. A jelentés szerint a római katolikus plébánosok a bizottság munkáját általában az egyházlátogatási jegyzőkönyvek latin nyelvű szövegének téves magyarázatával akarták befolyásolni.³¹

A kéttagú bizottságok működéséről a levéltárakban megtalálható államosítási jegyzőkönyvek, heti jelentések és tankerületi főigazgatói iratok tanúskodnak. Ezek szerint a két bizottsági tagon kívül a volt fenntartó képviselője, illetve az új igazgató volt jelen a jegyzőkönyv elkészítésekor, de előfordult, hogy a népi szervek, vagy a pártok is képviseltették magukat. A gyakorlatban a bizottságok a döntés során a javadalmi jegyzőkönyveket vették alapul. Ha ebben a természetbeni lakás és a földjavadalom kántori javadalomként volt feltüntetve, nem államosították. Ha viszont szét nem választható kántortanítói javadalomnak minősült, akkor a természetbeni lakást tanítói lakásnak fogták fel és államosították, a földjavadalmak esetében pedig kétféle eljárást alkalmaztak: a katolikusoknál államosították, a protestánsoknál pedig – hivatkozva az állam és a magyarországi protestáns egyházak között létrejött egyezményekre – teljes egészében vagy részben meghagyták az illető egyházközség tulajdonában. A kéttagú államosítási bizottságok sablon szerint készítették el a jegyzőkönyveket a következő pontok szerint: a jelen lévők felsorolását a tárgyalás alá vonandó ingatlanok (iskolai, iskolai és egyházi célt is, vagy csak egyházi célt szolgáló épületek, helyiségek, tanítói, kántori, kántortanítói természetbeni lakások, altiszti, harangozói lakások, iskolai, kántori, illetve kántortanítói célt szolgáló földek) műszaki leírása követte. Ezután az épületekkel és földekkel, majd pedig az ingóságokkal kapcsolatos döntés következett. Az ötödik pontban lehetett felsorolni a vegyes rendelkezéseket és határozatokat (mint például az iskola udvarán található harangtornyokkal kapcsolatos döntések, az iskolaépületben található harmónium államosítása, az iskolaépület egyházi célokra való további igénybevétele, a tantermekben található oltárok, kegytárgyak ügye), majd a volt iskolafenntartó tehette meg észrevételeit, kérelmét, panaszát. A legutolsó pont a jegyzőkönyvhöz csatolt mellékletek felsorolását tartalmazta.

A kéttagú államosítási bizottsági jegyzőkönyveket a MIB záradékával ellátva a tankerületi igazgató terjesztette fel a VKM-hez. A véghatározatot a VKM Elnöki III. Ügyosztálya hozta meg, melyről a tankerületi főigazgatót (később Baranya Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának IX. Oktatási és Népmvelési osztályát), a volt iskolafenntartót, az állami általános iskola igazgatóját és az illetékes járásbírószéket mint telekkönyvi hatóságot értesítette. A volt iskolafenntartónak a határozat kézhezvételét követő 15 napon belül kellett benyújtania észrevételeit a tankerületi főigazgatóhoz.

³¹ MNL BaML XXXV. 36. 2. 60. Az iskolák államosításával kapcsolatos iratok. Az Államosítási Bizottság munkájáról jelentés, 1949.

Volt eset, amikor már az államosítási bizottság jelenlétében panaszt tett a volt iskolafenntartó képviselője. Ezt jegyzőkönyvbe is vették. Következzék egy részlet a patai (1950-tól patapoklosi), 1950. március 21-én felvett államosítási jegyzőkönyvből: „Megállapítja a bizottság, hogy az iskola tantermét a ref. egyházközség egész éven keresztül hetenként egyszer vallásos esték céljára, ezen kívül november, december, január és február hónapban minden közönséges vasárnap és a ref. egyház istentiszteleti rendtartása szerint ünneppé nyilvánított napokon egyházi célokra igénybevette. Tekintve, hogy a magyar népköztársaság és a magyarországi ref. egyház között létrejött megegyezés szerint az iskola tanterme egyházi célokra csak addig vehető igénybe, míg az egyházi célokra megfelelő más alkalmas helyiség a községben nincs, mivel pedig Patán ref. templom van, a bizottság nem járulhat hozzá, hogy az iskola tantermét a ref. egyház istentiszteleti célokra is tovább igénybe vegye.” A volt iskolafenntartó képviselőjében Szántó László református lelkész kijelentette, hogy az állam és a magyarországi református egyház között létrejött megegyezés értelmében az iskola tantermét az egyház az addigi mértékben és módon továbbra is igénybe veheti, attól függetlenül, hogy a községben van-e templom vagy sem. A bibliaórák és a vallásos összejövetelek céljára ugyanis a templom nem volt megfelelő. A végső határozat nem a lelkész álláspontja szerint döntött. A másik vitás pont az ingó vagyonok államosítása körül bontakozott ki. Az iskola tantermében volt ugyanis elhelyezve a református egyház tulajdonát képező harmónium, melyet az 1947–1948. iskolai évben az iskola tanítója az iskolai zeneoktatás céljára is igénybe vett, így az államosítási bizottság azt, mint közös egyházi és iskolai célt is szolgáló vagyontárgyat állami tulajdonba vette. Hozzájárult a bizottság azonban ahhoz, hogy a harmóniumot a református egyházközség az addigi mértékben és módon továbbra is igénybe vegye.³²

Az államosítási bizottságok rendes heti jelentései forrásértéküket tekintve talán még érdekesebbek, hiszen a különböző községekben elvégzett munka során összegyűjtött tényeket, tapasztalatokat (köztük a lakosság politikai magatartását) is megismerhetjük belőlük. Az I. sz. bizottság 1950. január 10. és január 15. között 13 „objektumot” látogatott meg.³³ Ami a felmerült problémákat illeti, a jegyzőkönyv megemlíti, hogy Katádfát leszámítva, valamennyi református iskolánál kérték a tanterem vallásos célokra való átengedését, a közös használatban volt harmóniumok egyházi tulajdonban való meghagyását. A bizottság ezeket a kívánságokat a MIB korábbi állásfoglalására tekintettel elutasította.³⁴ Becefán a harmónium kegy-

³² A Patai volt református iskola államosítási jegyzőkönyve. MNL BaML, Baranya Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztályának iratai (a továbbiakban: XXIII. 13.), Iskolák államosítása, 1215-10-428/50. A jegyzőkönyv forrásbemutatóját lásd: Vargháné Szántó Ágnes: Baranyai protestáns iskolák 1849 és 1950 között. In: *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Baranya Megyei Levéltárából.* Szerk. Borsy Judit. Budapest, 2018, 205–208.

³³ Az I. számú államosítási bizottság rendes heti jelentése. MNL BaML XXIII. 13. 1215- ikt. sz. nélkül/1950.

³⁴ Később, a református egyház kérelmére megtartott vegyesbizottsági tárgyalás határozatának folyományaképp az állami tulajdonba vett harmónium Rózsafán visszakerült a református egyház tulajdonába. MNL BaML XXIII. 13. 1215-10-555. II/51.

tárgy jellegét kívánta bizonyítani – sikertelenül – a lelkész. A volt római katolikus iskoláknál a jegyzőkönyv aláírását általában megtagadták. A szentdienesi volt római katolikus iskolánál a *ludi magisteri* minősítésre történt hivatkozás.³⁵

Az 1950. január 14-én kelt levelében a vallás- és közoktatásügyi miniszter elégedetlenségének adott hangot az államosítási bizottságok működését illetően: megjegyezte, hogy vannak olyan hivatalok, amelyek vezetői és bizottságai nem tanulmányozták át kellő mértékben és nem követik maradéktalanul az utasításokat. Megemlítette, hogy egyes tankerületekben nem működött megfelelő számú bizottság, holott a miniszter több ízben is hangsúlyozta, hogy legalább annyi államosítási bizottságot kell beállítani, ahányszor ötven olyan iskolai, óvodai és tanulóotthoni egység van a tankerületben, ahová ki kell szállni. Kiemelte, hogy egyes tankerületekben már 1949. december közepére elvégezték az államosítási munkálatok 50%-át, míg másutt ekkor még el sem kezdték a munkát. A munkában résztvevők motiváltságát fokozandó, a jó munkát végző bizottságoknak – munkájuk arányában – többletteljesítmény juttatását helyezte kilátásba.³⁶

Baranya megyében lassan haladt a munka. A Pécsi Tankerületi Főigazgató egyik jelentésében beszámolt arról, hogy 1950. január 15-ig a tankerületben működő két államosítási bizottság 116 egységet dolgozott fel, feldolgozatlan volt még 318. A tankerületben felmerült problémák: igen sok iskolánál merült fel telekkönyvi és más jogi természetű nehézség, ami miatt szükséges, hogy a bizottság egyik tagja olyan személy legyen, akinek megfelelő helyismerete, illetve a felmerülő nehezebb kérdések megoldására is alkalmas tanügyiigazgatási gyakorlata van. Ilyen személyekből azonban a tankerületben hiány mutatkozott. Politikai tekintetben a bizottság működése többnyire zavartalanul folyt. „A közhangulat általában úgy

³⁵ A Szentdienesen (1949-től Szentdénés) 1950. január 12-én készült jegyzőkönyv szerint Csokonay Béla plébános a volt iskolafenntartó képviselőjében a *Visita Canonica* azon megállapítását emelte ki, hogy az iskolánál az oktatás ellátására *ludi magister* (szerinte kántortanító) volt alkalmazásban, a tanítói lakás így kántortanítói lakás lévén, mentesül az államosítástól. A földjavadalom a fent említett *Visita Canonica* szerint kántortanítói föld volt, így csak a fele, a tanítói javadalomrész államosítható. A bizottság azonban a legutóbbi érvényben volt javadalomzási jegyzőkönyvet vette alapul, mely szerint a javadalmi földek szétválaszthatatlan kántortanítói javadalomnak minősültek, így – mivel nem volt a római katolikus egyház és az állam között megegyezés – a javadalmi földeket államosították. A kántortanítói természetbeni lakásokat a törvény értelmében pedig mindenhol államosították. (MNL BaML XXIII. 13. 1215-10-315.) A Mecsekjánosiban felvett jegyzőkönyvben a volt iskolafenntartó képviselőjében megjelent Palotai János plébános szerint az 1810-ben felvett *Canonica Visitatio*-ban említett *ludi magister* kántort jelentett, nem tanítót, tehát az államosított ingatlanokat a római katolikus egyház tulajdonában kell hagyni. A kérés a VKM elutasította. (MNL BaML XXIII. 13. 1215-10-335.) A kisherendi volt római katolikus iskola fenntartójától beérkezett észrevételekről a II. számú államosítási bizottság a következőket állapította meg: „Tudvalévő, hogy már a rómaiaknál az alapfokú tanítás megjelölésére a »ludus« szó volt használatos, így a *Ludi Magister* nyilvánvalóan az alapfokú tanítás mesterét, tehát elemi iskolai tanítót jelentett és nem a játéknak és orgonajátéknak a mesterét, ahogyan ezt jelenleg az egyház fordítani kívánja.” MNL BaML XXIII. 13. 1215-10-229.

³⁶ MNL BaML, Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai (a továbbiakban: MNL BaML VI. 501.) a., 2360-19-1/1950.

tekinti a bizottsági határozatokat, mint [...] befejezett tények jogi rögzítését. Különösebb érdeklődés a falusi közvélemény részéről általában csak abban az irányban mutatkozik, hogy nyerne-e iskolai helyiségek egyházi célból való használatra átengedést, vagy sem.” A bizottságok csak olyan helyeken engedték ezt meg, ahol a használat engedélyezését kérő felekezetnek más istentiszteleti hely nem állt rendelkezésre.³⁷

A bizottságok Baranya megyében 1950 nyarán fejezték be munkájukat. Az iskolák államosítása, „köszönhetően” a fentebb ismertetett alapos előkészítésnek, propagandának, zökkenőkkel ugyan, de határozottan, gördülékenyen valósult meg. A tervgazdálkodásra való áttérés, az iparosítás előtérbe kerülése, a termelőeszközök állami tulajdonba vételének bővítése, a gazdasági élet centralizációja kapcsán az államnak elemi érdeke volt, hogy közvetlen befolyása legyen az iskolákra. Ezt tekintve az iskolák államosítása egy logikus oktatásirányítási reform volt, ami leegyszerűsítette az iskolák igazgatását.³⁸ Több évtized távlatából azonban világosan látható, hogy a Rákosi-rendszer türelmet nem tanúsítva, az iskolaügyet összekapcsolva az egyházakkal való leszámolással, két legyet ütött egy csapásra. Megszabadult a kommunista eszmerendszerrel szembeszálló felekezetekkel, és egy számára megfelelő ideológiával felfegyverzett új ifjúság kinevelését indíthatta meg.

ÁGNES VARGHÁNÉ SZANTÓ

“THE SCHOOL HAS ACQUIRED BY THE PEOPLE!” Nationalization of schools in Baranya county (1948—1950)

On June 16, 1948, the Parliament passed the law, which meant that the maintenance of non public schools and related student homes, nurseries would be taken over by the state and the teachers of these institutions would become public employees. The buildings, furnishings, equipment and other assets of maintenance of these institutions became the property of the state. The nationalization of schools was one of the most significant episode of the ultimate reckoning by the state against the churches. The growing power and aggression of the state had acquired the school system, which is the shaping-influential field for the members of the society. On the other hand, the schools were mostly church owned, so the nationalisation of these institutions meant the reduction of the social role of the churches. In my paper I review the antecedents and the process of the nationalisation.

³⁷ MNL BaML VI. 501. a. 2360-19-2/1950.

³⁸ Balogh: i.m. 98.